

“ERMENİ MESELESİNİN ENTERNASYONALİZASYON SÜRECİNE DAİR TESPİTLER VE OSMANLI DİPLOMASİSİ” *

*Yakup KARATAŞ***

ÖZET

Ermeni meselesi, Osmanlı Devleti'nin son elli yılına damgası vurmuş bir problem olarak bugüne kadar pek çok akademik ve özel çalışmaya konu olmuştur. Bu mesele, siyasi veya konjonktürel tandanslardan çok çabuk etkilenme potansiyeline sahiptir. Bu çalışmada geleneksel nüfus, mukatele veya ıslahat gibi tartışmalara çok fazla girilmeden, Ermeni meselesinin diplomatik yönü üzerinde durulmuş ve Osmanlı Arşivi'nin hariciye evrakı olabildiğince titiz bir şekilde incelenmiştir. Hariciye evrakı içerisinde, Osmanlı Devletinin resmi politik söylemine muhalif gazete tercümelerinin de olmasının, bu çalışmanın objektifliğine katkı yaptığı düşünülmektedir. İnceleme sonunda, meseleye, Osmanlı Hariciye bürokrasisi, yabancı gazeteler ile yabancı ülke sefirlerinin ve devlet başkanlarının penceresinden bakmak mümkün olmuştur. Ayrıca Osmanlı'nın bu konu ile ilgili olarak ortaya koymuş olduğu irade, diplomatik ilişkilerin seyri, kullanılan dil ve üslup ile ilgili önemli veriler ortaya çıkarılmıştır. Bu verilerin, azınlık tartışmalarının yapıldığı günümüz Türkiye'sinde daha anlamlı olacağına inanılmaktadır. Farklı ülkelere ait gazete tercümeleri ile hem ülkelerin Ermeni meselesine yaklaşımları tespit edilebilmiştir. Diğer taraftan kendi aralarındaki rekabet daha açık bir şekilde ortaya konmuştur. Hariciye evrakı üzerinde odaklanılması yabancı devletlerin konu ile ilgili girişimlerine karşı Osmanlı Devleti'nin ortaya çıkan reflekslerini görebilme olanağı sunmaktadır. Bu anlamda Osmanlı Devleti'nin ortaya koyduğu diplomasi'nin dışarıdan nasıl görüldüğü de yine bu evrak sayesinde tespit edilebilmiştir. Bu diplomatik ilişkiler Osmanlı Devleti'nin reformlar konusundaki çabasını da yakından etkilemiştir. Bu süreçte yapılan bazı ihmaller ve hatalar da Osmanlı ve Türkler adına telafisi mümkün olmayan sonuçlar doğurmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Meselesi, Osmanlı Devleti, Berlin Antlaşması, Hariciye, Uluslararası İlişkiler.

* Bu çalışma “Berlin Konferansı’ndan Günümüze Büyük Güçler ve Türkiye” I. Uluslararası Tarih Sempozyumu’nda (12-14 Ekim 2011-İzmir) bildiri olarak sunulmuştur.

Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir

** Yrd. Doç. Dr. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, El-mek: yakup198025@gmail.com

**“SOME DETERMINES ON THE PROCESS OF
INTERNATIONALIZATION OF ARMENIAN ISSUE AND
OTTOMAN DIPLOMACY”**

ABSTRACT

Armenian issue, as a problem which had effected the last fifty years of Ottoman State has been handled by many academic and individual works. This issue has a potential of being effected by politic and conjunctural tendencies. In this report, diplomatic aspects of Armenian Issue have been exposed by analysing the records on foreign affairs of Ottoman Archieve without attending the traditional debates on population, mutual slaughters or reforms etc. It's believed that existence of translations of some newspapers which challenge the Ottoman formal discourse, make contributions to objectivity of this work. It has been possible to look at the issue from windows of Ottoman foreign bureaucracy, foreign newspapers, presidents and ambassadors of the other states. Also some important data about the will of Ottoman power as well as processes of diplomatic affairs, language and style of communication have emerged. It is believed that these will be more meaningful in today's Turkey where minority discussions are proceeded. By the various translations of newspapers of different states, their approach has been determined through the Armenian issue. Otherwise rivalry among themselves has been clearly exposed. Focusing on Ottoman Foreign Affairs documents gets possible to be able to see the Ottoman reflexes against the attempts of the states about the issue. Also with these records it could be identified how Ottoman diplomacy looks like from abroad. These diplomatic affairs has closely effected the efforts of Ottoman Empire on the reforms. Some neglects and mistakes during this process has caused the irreversible results in the name of Ottoman and Turks.

Key Words: Armenian Issue, Ottoman Empire, Treaty of Berlin, Ministry of Foreign Affairs. International Affairs.

Giriş-Ermenilerin ilk Teşebbüsleri

Osmanlı Ermenilerinin ayrılıkçılığa eğilimli hareketleri kimi kayıtlara göre XVIII. yüzyıl başlarına (Akçura:2010, 20) dayanmaktadır. Genel kabule göre Ermeni meselesinin uluslararası bir görünüm kazanması ise 1878 Berlin Konferansından sonra gerçekleşmiştir. Nitekim bu konferans sonunda imzalanan Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Osmanlı vilayetlerinde ıslahatlar yapılmasını, Ermenilerin bölgedeki Kürt ve Çerkes saldırılarına karşı korunmasını, Osmanlı Devleti'nin büyük devletlere bu konuda yaptığı ıslahatlarla ilgili bilgi vermesini ve büyük devletlerin de bu ıslahat çalışmalarına nezaret etmeleri hükümlerini ihtiva ediyordu (Erim:1953, 1/423). Bir antlaşma maddesinin, devletlerin müdahalesine bu şekilde izin ve fırsat vermesi, takip eden yıllarda Osmanlı Devletinin, ne tür diplomatik krizler yaşayacağını belirtisi gibidir. Nitekim sonraki yıllarda, Osmanlı idarecilerini “*Berlin Antlaşması'nın tamâmi-icrâsi*” şeklinde sıkıştırarak olan dış kaynaklı direktiflerin ardı arkası kesilmemiştir.¹ Osmanlı

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Tercüme Odası Evrakı (BOA. HR. TO.), 136/125, 19 Temmuz 1880. Belgede, İngiltere Kraliçesinin, Osmanlı Devletinin Berlin Antlaşmasını tamamen uygulayacağına dair ümitleri yer almaktadır. Bu

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/5 Spring 2013*

Devleti ise çoğu durumda yabancı devletlerin kendi iç işlerine karışmaya hakları olmadığını sert bir üslupla bildirmiş ise de özellikle İngilizler ve Fransızlar bu meseleyi bahane ederek çeşitli müdahalelerde bulunmaktan geri durmamışlardır.²

Osmanlı arşiv kayıtları dikkate alındığında devletlerin müdahalesinin çoğu durumlarda Ermeni şikâyetlerinden kaynaklandığı anlaşılmıştır. Bu şikâyetler doğrultusunda Osmanlı hükümetine, Anadolu’da cinayet, yaralama, soygun, ırza geçme gibi olayların önüne geçmesi tavsiye edilerek böylece devletlerin müdahalesine meydan verilmemiş olacağı uyarısında bulunulmuştur.³ Burada himayesiz Ermenilerin, devletlerin müdahaleci tavırlarını tahrik etme konusundaki fırsatçılığı ve devletlerin de müdahale konusunda bahane aramak zorunda kalmamış oldukları ortaya çıkmaktadır.

1879 tarihinde İngiliz parlamentosunun kapanışında yaptığı konuşmada kraliçe, Osmanlı Devleti’nin Ermeniler lehine yapmayı taahhüt ettiği ıslahat⁴ konusundaki kendi teşviklerini anlatmış ve bu ısrarcı tavrını sürdüreceğini ifade etmiştir. Kraliçe, ıslahatların henüz tam anlamıyla yapılamamasını, savaşın olumsuz etkilerinin sürmesine bağlamıştır.⁵ Sultan II. Abdülhamid ise, Kraliçe’nin bu nazik yaklaşımına karşılık aynı diplomatik nezaket içerisinde bir mektup kaleme aldirarak Berlin Muahedesi hükümlerinin padişahın emelleriyle tamamen uyduğunu ifade ederek bu hükümlerin uygulama alanına konulmasının kendisi için mukaddes bir vazife olduğunu vurgulamıştır.⁶

Lord Bikonfild de 1879 tarihinde İngiliz kabinesinde yapmış olduğu konuşmasında padişahın ıslahatları icra etmediği yönündeki eleştirilere katılmadığını ifade ederek padişahı savunmuştur⁷. Savaşın henüz sona erdiği bir tarihte söylenmiş bu sözlere karşın ilerleyen yıllarda İngilizlerin söylemlerini sertleştirdiğine şahit olunmuştur. Örneğin Lord Salisbury’nin 1895 tarihli bir nutkunda, diplomatik bir üslupla Osmanlı’yı şu ince ifadelerle tehdit ettiği tespit edilmiştir; “...elli senedir Osmanlı Devleti’nin ayakta olması ancak barış ve genel huzurun korunmasının gerekliliğine büyük devletler inandığı içindir. Bir devletin iki tehlikeli girişimden sakınması lazımdır, biri Avrupa devletler ittihadından çıkmak, diğeri başına buyruk hareket etmeye muktedir olmaktır...”⁸ Lord, üstü kapalı bu tehditkâr ifadeleriyle, Osmanlı Devleti’ni, Avrupalı devletlerin iradesine teslim olmaya davet etmekte ve Avrupalılarla birlikte hareket etmeyi hayati bir zorunluluk olarak sunmaktadır. Salisbury’nin bu ifadelerinin Osmanlı Devletinin yanı sıra diğerk Avrupalı devletlere de aba altından sopa göstermek doğrultusunda olduğu aşikârdır.

Salisbury’nin yukarıdaki nutkunda temas ettiği bir başka nokta ise, Ermeni reformları konusunda tek hâkim merciin, padişahın bizzat kendisi olduğudur. O, “...padişahın kendisi, icra-yı adalet buyurmak azm-i kararında değilse, en mahirane surette yapılmış kanun-i esasiler bile Ermenilere her hangi bir himayet bahş edemez...” sözleriyle bu noktayı teyit etmiş ve özellikle

çalışmada kullanılan arşiv malzemesinin fon adından sonra verilen ilk rakam, belgenin arşivdeki yerini gösteren Dosya Numarasını, ikinci rakam ise Gömlek Numarasını ifade etmektedir.

² BOA. Yıldız Perakende Hariciye Evrakı (Y. PRK. HR.) 19/17, 13 Nisan 1894 (1311.L.6).

³ BOA. Y. PRK. HR. 19/17, 13 Nisan 1894 (1311.L.6).

⁴ Osmanlı Devleti Berlin Muahedesinden kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmek için zaman kaybetmeden çalışmalara başlamış ve 1878 tarihinden itibaren başlattığı ıslahat çalışmalarını 1894-1899 yılları arasında daha da genişleterek ıslahatları kurumsallaştırmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yakup Karataş, (2010), “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Erzurum”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 202-212.

⁵ BOA. HR. TO. 133/72, 15 Temmuz 1879.

⁶ BOA. HR. TO. 498/51, 19 Temmuz 1880. Bu mektuptan yaklaşık iki ay önce İngiliz kabinesi Berlin Muahedesi’ni imzalayan devletlere bir yazı göndererek Babıâli’ye, taahhütlerini hayata geçirmesi için tazyikte bulunulmasını teklif etmiştir. BOA. HR. TO. 498/28, 15 Mayıs 1880.

⁷ BOA. HR. TO. 131/66 13 Şubat 1879.

⁸ BOA. Y. PRK. HR. 21/31, 11 Eylül 1895 (1313.Ca.22), s. 2.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/5 Spring 2013

padişahın fikirleri üzerinde nüfuz oluşturmaya çalışılması gerektiğini dile getirmiştir.⁹ Bu görüşten yola çıkarak Osmanlı Devletinin mutlakiyetçi yapısı ve II. Abdülhamid siyasetinin etkisinin, İngiliz diplomasisine karşı bir direnç oluşturduğu sonucuna ulaşılabilir. İslahatlar konusunda karma komisyon kurulmasını teklif eden Lord'un, Sultan'ın bu fikre sıcak bakmadığını fark etmesiyle bu fikirden de vazgeçtiğini ifade etmesi, yine II. Abdülhamid'in politikasının caydırıcı bir hale geldiği gerçeğini ortaya koymaktadır. Görüldüğü üzere Yıldız Sarayı'nda uygulanan istikrarlı ve inatçı dış politika, Londra'daki diplomatları başka formüller aramaya itmiştir.

Gerek Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermeniler gerekse yurt dışındakiler, büyük devletleri kendi davalarına ortak etmek ve Osmanlı'yı yalnızlaştırmak için sürekli bir şekilde meseleyi canlı tutmaya çalışmışlar ve büyük devletler nezdinde girişimlerde bulunmuşlardır. Örneğin Ermeni Patrikhanesi, Londra'da ikamet eden Agobcan isminde bir Ermeni aracılığıyla Lord Salisbury'yi tebrik ederek Ermenilerin Anadolu'da kuvvetlenmeleri ve özgürlüklerini kazanmaları için Lord'dan aracılık yapmasını istemişlerdir. Lord da bunu dikkate alacağını ifade etmiştir. Agobcan bununla yetinmeyerek Mısır'da bulunan kardeşini İstanbul'a göndermiş ve kardeşi aracılığıyla Ermeni Patriği'ni ikaz ederek kendisinin İngiltere'de oluşturduğu etkinin devam ettirilmesini istemiştir.¹⁰ Bir başka gazete haberinde de Ermenilerden oluşan iki yüz kişilik bir grubun, Amerika hükümetine sundukları bir dilekçeden bahsedilmektedir. Dilekçeyi alan hükümet yetkilisi Mr. Hovarton, Ermenilerin uğradıklarını iddia ettikleri zulme üzüldüğünü belirterek Birleşik Devletlerin bu meseleye müdahale etmeyeceğini de ifade etmiştir.¹¹

Amerika kamuoyunu kendi yanlarına çekmek isteyen Ermeniler, davalarını savunacak bir Amerika gazetesine on bin Ermeni'nin abone olacağı vaadinde bulunmuşlardır. Buna karşın Osmanlı Devleti'nin Washington Sefaretinden gönderilen takirde ise bu davayı savunacak bir Amerika gazetesi bulunmayacağı, Amerikanın doğu işleri ile bu derece ilgili olmadığı, on bin rakamının mübalağalı olduğu ve Ermenilerin, Amerika gazetelerinin görüşlerini değiştiremeyecekleri ifade edilmiştir.¹² Washington sefaretinden gelen bir başka takirde yine Ermeni gazetelerinin etkisizliği üzerinde durularak Amerika'nın Osmanlı ülkesinden uzak olduğu ve bu gazetelerin orada hiçbir etki oluşturmayacağı vurgulanmıştır.¹³

Ermenilerin Amerika'daki en önemli yayın organlarından birinin Hayk Gazetesi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu gazetenin başyazarı tarafından Amerikan Başkanına yazılan bir mektupta, Ermeni meselesinde kabahatin Osmanlı hükümetine ait olduğu, muhtariyet verildikten sonra Ermenilerin artık ihtilale kalkışmayacakları, Anadolu'daki en medeni milletin Ermeniler olduğu, kendilerinin, İsviçre veya Amerika'dakine benzer bir muhtariyet istedikleri dile getirilmiştir. Aynı gazetede yer alan bir başka makalede de 1861 yılında ilan edilen Ermeni Millet Nizamnamesi'nin Ermenilere muhtariyetin önünü açtığını ve buna mukabil Babiâli'nin Ermenilerin bu nizamnameden doğan haklarını gasp ettiği dile getirilmiştir.¹⁴ Ermenilerin ABD'deki lobi faaliyetlerinin miladı gibi görünen bu girişimleri, maalesef dönemin Osmanlı yönetici zümresi tarafından önemsenmemiştir. Ermenilerin etkisiz gibi görünen bu teşebbüsleri daha sonraki yıllarda ve günümüze kadar geçen süreçte nasıl bir mahiyet kazandığı, bugün üzerinde önemle durulan noktalardan biridir. Ehemmiyetsiz olarak görülen yayınlar yapan ve çok sınırlı bir okuyucu kitlesi olan bu gazetelerin öncüsü olduğu Ermeni lobisi bugün hem ABD'de hem diğer ülkelerde Ermeni lobi çalışmalarının ne derece etkili olduğu hakkında kanaat vermektedir. Öyle ise Berlin

⁹ BOA. Y. PRK. HR. 21/31, 11 Eylül 1895, s. 1.

¹⁰ BOA. Y. PRK. HR. 8/31, 12 Ağustos 1885 (1302.Za.1).

¹¹ BOA. Y. PRK. HR. 13/57, 1 Eylül 1890 (1308.M.16).

¹² BOA. Y. PRK. HR. 17/25, 8 Haziran 1893 (1310.Za.23).

¹³ BOA. Y. PRK. HR. 18/35, 29 Aralık 1893 (1311.C.20), s. 3.

¹⁴ BOA. Y. PRK. HR. 18/35, 29 Aralık 1893 (1311.C.20), s. 5.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/5 Spring 2013

konferansından itibaren dünya diplomasisine *lobi* gibi bir kavramın girdiğini iddia etmek mübalağa sayılmaz.

Rusya'nın 1890 yılı ortalarında Ermeni meselesine müdahale edeceği söylentileri üzerine Fransız *Le Svar* gazetesinde yer alan bir bentte bu konuya temas edilmiştir. Bu gazete yazısında Rus-Osmanlı ilişkilerinin gayet iyi olduğu, tahrikçilerin bu ilişkileri bozmak istedikleri, bu çabaların boşa çıkacağı ve Osmanlı hükümetini Berlin Antlaşması'nın hükümlerini yerine getirmemekle ilgili ithamlara karşılık aynı antlaşmanın Osmanlı lehine olan maddelerinin uygulanmasının da diğer devletlerden beklendiği dile getirilmiştir.¹⁵

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Ermeniler kendi davalarına İngiliz yardımını temin edebilmek için epey uğraş vermişlerdir. Örneğin, İngiltere'de bulunan Ermeni Cemaati tarafından İngiliz imparatoruna sunulan bir dilekçede, Osmanlı'nın gerekli ıslahatlardan hiçbirisini yerine getirmediği, kraliçenin bu noktadaki girişimlerinin semeresiz kaldığı, Doğu Anadolu'daki vilayetlerin idare ve ıslahı için dışarıdan birisinin vali olarak atanmasının gerekliliği ve Berlin Antlaşması'nı imzalayan devletlerin bu meseleyi çözmek için bir konferans düzenlemesinin istendiği belirtilmiştir.¹⁶ Yine Osmanlı'ya olan sadakatlerini ilan eden Adliye Nezareti Müsteşarı Vahan Efendi ve 36 Ermeni devlet memurunun konu edildiği gazete haberlerinde, Ermeni İslahat Komitesi tarafından bunların hain ilan edildiği dile getirilmiştir. İngiliz gazetelerine gönderdikleri yazılarla bu nitelemeye bulunan Ermeniler, bu kişilerin Ermenilerin gerçek temsilcisi olmadıklarını da ifade etmişlerdir.¹⁷

Yine Eçmiyazın Katolikosu tarafından İngiliz ve Ermeni Cemiyeti'ne bir mektup gönderilerek Ermenilerin güya duçar oldukları baskılardan bahsedilmiş ve Yozgat olaylarına karıştığı iddiasıyla tutuklanarak idama mahkûm edilen on beş Ermeni için arabuluculuk yapılması istenmiştir.¹⁸ 17 Kasım 1894'te Londra'daki Ermeni Vatanperver Cemiyeti tarafından Lord Kimberley'ye gönderilen bir dilekçede ise, Osmanlı'daki mevcut yönetimin sona erdirilmesiyle yerine Berlin Antlaşmasını imzalayan devletlerin teftiş ve nezaretinde bir yönetim usulünün konulmasını talep etmişlerdir.¹⁹ Ermeni Meselesi üzerindeki İngiliz etkisinin değerlendirildiği bir başka gazete haberinde ise, İngiltere Elçisi'nin Ermeni Patriği İzmirliyan'ı ziyaret ettiği ve bu ziyaret sırasında kendisine, Ermeni ıslahatının bir an önce bitmesi gerektiği ile İngiltere'nin bu konuda ortaya çıkabilecek her türlü engelin üstesinden gelebileceğini söylemiştir.²⁰ Sefirin bu sözlerinin Ermenileri cesaretlendirdiğine ve şımartacağına şüphe bulunmamaktadır.²¹

Ermenilerin büyük devletler nezdindeki girişimlerinin pek çok örnekleri Osmanlı arşivinde mevcut bulunmakla birlikte²², daha fazla teferruata girilmesine gerek görülmemiştir.

¹⁵ BOA. Y. PRK. HR. 13/47, 7 Ağustos 1890 (1307.Z.21).

¹⁶ BOA. Y. PRK. HR. 13/73, 6 Ekim 1890 (1308.S.21).

¹⁷ BOA. Y. PRK. HR. 14/19, 1 Şubat 1891 (1308.C.21).

¹⁸ BOA. Yıldız Sadaret Hususi Maruzat (Y. A. HUS.), 294/104, 26 Nisan 1894 (1311.L.19). İngiltere idam mahkûmları için aracı olamayacağını beyan etmiştir.

¹⁹ BOA. HR. TO. 351/89, 17 Kasım 1894.

²⁰ BOA. HR. TO. 352/38, 10 Haziran 1895.

²¹ Anadolu'daki İngiliz Konsoloslarının Ermenilerle hemhal olarak onları şımartmalarının önüne geçilmesi için alınması istenen tedbirler için bkz. Y. PRK. HR. 31/25, 25 Ağustos 1901 (1319.Ca.10) ve Y. PRK. HR. 30/71, 13 Haziran 1901 (1319.S.26).

²² Bu doğrultuda ayrıca şu belgelere de müracaat edilebilir. BOA, Hariciye Nezareti, Siyasi Kısım Evrakı (HR. SYS), 2855/49, 11 Şubat 1895; HR. SYS. 30/31, 12 Mart 1895; Y. PRK. HR. 21/34, 12 Kasım 1895 (1313.Ca.25); Y. PRK. HR. 20/78, 22 Temmuz 1895 (1313.M.29); HR. TO. 356/10, 9 Mart 1899, Y. PRK. HR. 26/44, 20 Ekim 1898 (1316.C.4); Y. PRK. HR. 30/71, 13 Haziran 1901 (1319.S.26).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/5 Spring 2013

Meseleye Dâhil Olma Yönünde İngilizlerin Müttefik Arayışları

Osmanlı belgeleri, İngilizlerin Ermeni meselesinde yalnız kaldıkları ve bu yalnızlıktan kurtulmak için müttefik arayışlarına yöneldiklerini ortaya koymaktadır. İngilizler büyük devlet olmanın verdiği gayretkeşlikle bir taraftan sonu gelmez Ermeni isteklerine cevap verme zorunluluğu hissederken diğer taraftan bu konuda sorumluluk dağıtabileceği birliktelikler kurmaya yönelmiştir. Gazete tercümelerinden anlaşıldığı kadarıyla özellikle Sasun ve Kumkapı olaylarının yaşandığı dönemlerde (1894-1895) Osmanlı diplomasisi karşısında yalnızlıktan kurtulmak isteyen İngilizlerin başta Rusya ve Fransa olmak üzere diğer Avrupa devletlerini Ermeni meselesinde taraf olmaya zorladıkları tespit edilmiştir. Daha 93 Harbi'nin hemen ertesinde İngilizler, Berlin Antlaşmasındaki taahhütlerini yerine getirmesi için zorlamak amacıyla devletler tarafından müştereken Babıâli'ye baskı yapılmasını salık vermişlerdir.²³ Bu ilk girişimlerin ardından İngilizlerin ittifak arayışları ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. Örneğin Fransız elçisi Mösyö Kanbon'un; "...İngilizlerin Ermeni meselesinde kendilerine yardım edebilecek bir devletle ittifak ve ittihat edemedikleri halde yalnız ve desteksiz bulduklarını ve tek başlarına ciddi ve etkili bir şey yapamayacaklarını bildiklerinden işi ileri götürmeyeceklerini, Almanya, Avusturya ve İtalya'nın da Osmanlı'nın içişlerine karışılmasını istemeyen Rusya ve Fransa'yı hiçe sayarak Babıâli'ye baskı kurmalarının ihtimal dışı olduğu..." şeklindeki ifadeleri²⁴ iddiamızı güçlendirmektedir. Bu ifadelere göre rüzgârın Osmanlı lehine estiği dönemler olmuştur. Osmanlı Devleti de bu havadan almış olduğu cesaretle karşı diplomatik taarruza geçmiş ve İngilizlerin söz konusu ittifak arayışlarına bir misilleme olarak Noye Prostişe Çaytung gazetesine bir telgraf gönderilerek, devletlerin, İngiltere ile ittifak halinde bulunduğunun şüpheli bir durum olduğu ve İngiliz donanmasının Akdeniz'deki nümayişinin her taraftan çirkin görüldüğü ifade edilmiştir.²⁵

İtalya'da çıkan Kurye de Katana Gazetesi'nde, İngilizlerin, İtalya hükümetini Osmanlı aleyhinde ortak bir harekete davet ettiği, İtalyan hükümetinin de İngilizlerin bu yoldaki politikalarını tasvip etmekle birlikte bu davete icabet etmeyeceğini bildirdiğini de yazmıştır.²⁶ Osmanlı Devleti'nin Roma Sefaretinden Hariciye Nazırı Tefvik Paşa'ya, gelen bir mütalaada, girişimlerinden sonuç alamayan İngilizlerin, büyük devletlere gönderdikleri gizli bir teklifte reformların uygulama alanına konulması için ortak hareket edilmesini önerdikleri dile getirilmiştir. Buna mukabil, uygun olan her şeyin şimdilik yerine getirilmesi ve daha mutedil ve temkinli olunması tavsiye edilmiştir.²⁷ Bu tavsiyeler, daha ılımlı bir politika izlenmesi anlamını içermektedir. Rusya'nın Ermeni meselesindeki tavrının değerlendirildiği bir gazete bendinde ise, Lord Roseberry'nin Rusya'yı Ermeniler lehinde ciddi bir müdahaleye teşvik ettiği bildirilmiştir. İngilizlerin bu teşviklerinin Rusya'nın menfaatleriyle örtüşmemesinin yanı sıra Rusların, İngilizlerin bu tahrik ve teşviklerini etkili bir surette reddettiği de ilave edilmiştir.²⁸

Görüldüğü üzere İngilizler, Ermeni meselesinin ilk yirmi yılında bu mesele ile ilgili olarak yalnız hareket etmekten kaçınmıştır. İngilizlerin konuyla bu derece ilgili olmalarında, Ermenilerin İngiliz hariciyesinin kapılarını aşındırmaları kadar İngiltere'nin bu coğrafyada kendi inisiyatifinin olmadığı bir düzenin kurulmasını istememelerinin de payı bulunmaktadır.

Devletlerarasında Başlayan İngiliz Aleyhtarlığı

Aynı tarihlerde uluslar arası kamuoyunda beliren İngiliz aleyhtarlığı İngilizlerin yukarıda ifade edilen ittifak arayışlarının nedenlerini de teşkil etmekte gibidir. Özellikle gazetelerin bu

²³ BOA. HR. TO. 498/28, 15 Mayıs 1880.

²⁴ BOA. Y. PRK. HR. 19/17, 13 Nisan 1894 (1311.L.6).

²⁵ BOA. HR. SYS. 31/35, 9 Haziran 1895.

²⁶ BOA. HR. TO. 352/34, 22 Haziran 1895.

²⁷ BOA. Y. PRK. HR. 22/61, 6 Kasım 1896 (1314.Ca.30)

²⁸ BOA. HR. SYS. 31/44, 17 Haziran 1895.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/5 Spring 2013

durumu gayet iyi tasvir etmekte oldukları ve ortaya koydukları siyasi mülâhazalarla kendi devletlerinin politik tercihlerini de ifşa etmiş oldukları gözlemlenmiştir. Örneğin Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun Balkanlardaki çıkarlarının değerlendirildiği bir Avusturya gazetesinde Ermeni meselesinin müzakere alanına konulabilmesi için Makedonya mevzuunun ortaya çıkarıldığından bahsedilmekte ve Avusturya’nın menfaatlerinin, Üçlü İttifak’ı oluşturan Rusya-Fransa-İngiltere’nin politikaları ile uyuşmayacağı ifade edilmektedir.²⁹ Devletlerin Osmanlı’yı ıslahat yapması konusunda şiddetli bir şekilde uyarmaları da bir başka Avusturya gazetesinde eleştirilmiştir. İlaveten, Ermenilerin, yapılacak ıslahatlarla kesinlikle yetinmeyeceklerinin de vurgulandığı bu yazıda, Ermenilerin, ıslahatlarla kazandıkları hakları padişahın ve Osmanlı hükümetinin acizetine yükleyecekleri ve Osmanlı Devleti’nden ayrılmak için daha da cesaretlenecekleri dile getirilmiştir.³⁰ Bir başka Avusturya gazetesinde ise, Rusya’nın kendi sınırları yanında bağımsız bir Ermenistan’ın vücuda gelmesine sıcak bakmayacağını üzerinde durulmuştur.³¹

Yine Avusturya basınının analizlerine göre Rusya, İngilizlerin gayretleri sonucu bağımsız Ermenistan’ın kurulması durumunda kendi yanı başında İngilizlerin bu derece etkili bir pozisyona gelmelerini istemeyecektir. Nitekim Fırat vadisinin kilidi konumunda olan söz konusu bölgenin, burayı işgal eden devletin Mısır ve Hindistan için tehlikeli olabileceği bir konumda olduğu vurgulanmıştır.³² Bu mülâhazalardan hareketle, Doğu Anadolu’da kurulması muhtemel olan bir Ermenistan’ın hangi devlet güdümünde kurulacağını daha önemli bir tartışma ve rekabet konusu olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumun da İngiliz ve Rus rekabetinin temelini teşkil ettiği ortadadır. Yine Eylül 1895 tarihli Avusturya gazeteleri, Ermeni meselesi konusunda Osmanlı’dan yana sergilenecek bir siyasi duruşun, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun lehine olacağı vurgulanmış ve Osmanlı’nın desteklenmesinin, Avrupa’nın barış içerisinde olmasına hizmet edeceği ve padişahın hukukunu kısıtlamanın Avrupa’ya bir fayda vermeyeceği ilave edilmiştir. Bu gazete tercümelelerinden anlaşıldığı kadarıyla devletlerin, ıslahat işini yürütmesi için kurmayı teklif ettikleri komisyona Osmanlı Devleti başta muvafakat etmiş ise de sonradan, Babıâli’nin bağımsızlığına aykırı olduğu için bu teklifin reddedildiği görülmüştür.³³ Bu siyasi hamleler mukabilinde Avrupalı devletlerin ortak baskıları karşısında Osmanlı Devleti’nin, ortaya koyabileceği direnç mekanizmaları zayıf olmakla birlikte Babıâli’nin, devletlerin kendi aralarındaki rekabet unsurlarından faydalanmayı seçtiği ve ıslahatlar konusunda oyalama politikası uyguladığı tespit edilmiştir.

Rusya sefiri Mösyö Donlidof’un 1894 tarihli ifadelerine göre Rus İmparatoru, İngiliz iç politikasına eğilimli olmadığı gibi Osmanlı ile olan dostane münasebetlerinden de vazgeçmemiştir. Ayrıca Ermeni meselesinin büyütülmesi ve Avrupa meselesi haline getirilmesi de Ruslar tarafından doğru bulunmamıştır.³⁴ Ermeni meselesi hakkında Rusya’nın politikasının değerlendirildiği bir Rus gazetesi’nde (Moskovica Vedomosci), İngiliz politikaları sert bir şekilde eleştirilmiştir. İngiltere’nin bu meseleyi bir devlet meselesi haline getirdiğinden bahsedilen yazıda, İngilizlerin

²⁹ BOA. HR. SYS. 189/45, 15 Eylül 1895.

³⁰ BOA. HR. SYS. 189/45, 15 Eylül 1895.

³¹ BOA. HR. SYS. 189/45, 15 Eylül 1895.

³² BOA. HR. SYS. 189/45, 15 Eylül 1895.

³³ BOA. HR. SYS. 189/42, 4 Eylül 1895.

³⁴ BOA. Y. PRK. HR. 20/21, 17 Aralık 1894 (1312.C.19). Belgede, Rus sefirinin, Padişah’ın, Rus imparatorunun hastalığı sırasında ve ölümü üzerine gösterdiği alakanın, oğlu olan yeni imparator üzerinde çok olumlu tesirler bıraktığı ve bu tesirlerin, iki devlet arasında sevgi, barış ve dostluğun devamı için çok önemli görüldüğü de dile getirilmiştir. Esasen Sultan II. Abdülhamid’in diğer devlet hükümdarlarına da bu anlamda çokça tebrik ve iyi niyetlerini içeren hususi telgraf ve mektuplarını görmek mümkündür. Sultan bu politikası ile barış ve sevgiye dayalı bir dış politika izlemiş ve dış desteğe fazlasıyla ihtiyaç olduğu bir dönemde bu yoldaki bir politika oldukça anlamlı bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkadir Özcan, İlhan Şahin (1984), “II. Abdülhamid’in Hususi Mektub ve Telgrafları”, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, İstanbul, sayı 34, ss. 417-474.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/5 Spring 2013

Rus hükümetini kendi yanlarındaymış gibi göstermeye çalıştıkları da ifade edilmiştir. Ermeni meselesinin Osmanlı devletinin bir iç meselesi olduğunun da üzerinde önemle durulmuştur.³⁵ Yine Rus politikası ile paralel giden Tiflis gazeteleri de İngiliz politikalarını sert bir şekilde eleştirmiştir. Kafkas ve Noye Uyuzremye gazetelerinde yer alan 1895 tarihli bentlerde, İngiliz sefirinin Ermeni Patriği'ni ziyaret etmesinin Osmanlı Ermenilerini cesaretlendirmesi bakımından anlamlı olduğu dile getirilmiştir. Ayrıca Lord Roseberry'nin hile ve desise dolu siyaseti söz konusu edilmiş ve İngilizlerin, Ermeni meselesi konusunda başarısız olduklarını artık kabul etmeleri gerektiği vurgulanmıştır. Yazıda geçen ifadelerle göre İngilizler her şeye aldanmakta ve elleriyle kızgın ateş toplayarak bir takım karmakarışık hallerden faydalanmaya çalıştıkları dile getirilmektedir.³⁶

Almanya'nın siyasi gazetelerinden olan Echo'da çıkan bir makalede İngiliz aleyhtarlığı net bir şekilde görülmektedir. Gazetenin 1894 tarihli bir sayısında çıkan yazıda; Ermeni meselesi ile ilgili olarak İngiliz kaynaklarından elde edilen haberlere güvenilmemesi gerektiği ifade edildikten sonra İngilizlerin, Rusların Asya'daki diğer meselelerle uğraşmaması için Ermeni meselesine ilişkin önemsiz olayları sürekli abartarak lanse ettikleri kaleme alınmıştır.³⁷ Berliner Tagblatt gazetesi ise 1895 tarihli bir nüshasında İngilizlerin Ermeni politikaları için "yanlış/hastalıklı görev" tanımını yaparak bu görevde başarılı olamayacaklarını belirtmiştir.³⁸ Bu tercümede ayrıca Osmanlı'nın Petersburg büyükelçisi Hüseyin Hüsnü Paşa'nın inşa ettiği dostluk bağları ve karşılıklı güven sayesinde Ermeni meselesinde iki hükümet arasında asla görüş ayrılığı olmadığı da ifade edilmiştir. Buradan da sefirlerin dış münasebetlerde ne dereceye kadar etkili olabilecekleri hakkında fikir sahibi olunabilmektedir. Alman Correspondence Politic gazetesi ise 1895 tarihli bir nüshasında Osmanlı hükümetinin, yabancı gazetecilerin Ermenilerin yaşadığı Osmanlı vilayetlerinde gezmelerini yasakladığını ve İngilizlerin bu meselede Osmanlı aleyhine büyük devletler arasından müttefik aramasına rağmen bulamadığını eklemiştir.³⁹

Yine İngiliz karşıtlığıyla ilgili olarak yukarıda ismi geçen Fransız Elçisi Mösyö Kanbon, İngilizlerin Ermeni meselesinde yalnız kaldıkları sürece hiçbir şey yapamayacaklarını ifade ettiği belirtilmiştir. Kanbon ayrıca, Hariciye Nazırı Salih Paşa'ya, İngiliz müdahalesinin önüne geçebilmek için Osmanlı ülkesi'nde asayişin sağlanması gibi gerekli şartların oluşturulmasını da tavsiye etmiştir.⁴⁰

İngilizlerin Ermeni politikalarına yönelik eleştiriler sadece büyük devletlerin gazetelerine konu olmamıştır. Sözelimi, Romanya'da çıkan Independence Romani gazetesinin, Ekim 1895 tarihli nüshasında, İngiltere'nin Ermeni meselesindeki tavır ve hareketinin bütün Rumeli vilayetlerinde etkili olacağı dile getirilerek mesuliyetin bu devlete ait olabileceği vurgulanmıştır. Aynı fıkrada Romanya hariciye nazırının İngiliz politikalarına akıl sır erdiremediğini de ifade ettiği vurgulanmıştır.⁴¹ İngiliz politikalarına İngiliz gazetelerinin destek vermesinin doğal bir beklenti olmasına rağmen kimi zaman bu gazeteler kendi hükümetlerini de eleştirebilmektedir. Örneğin Gladiston'un Liverpool'da yaptığı bir konuşmada Osmanlı Devleti'ne Ermeni meselesinden dolayı tehditkâr ifadelerde bulunması Daily Chronicle, Standart ve Daily Telegraph gibi gazeteler tarafından faydasız ve ciddiye alınmaz olarak değerlendirilmiştir.⁴²

Gazetelerin pek çoğunda ortaya konulan ve Osmanlı açısından iyi niyetli görülen bu ifadeler, devletlerin Ermenilere olan desteklerini gölgede bırakmamalıdır. Her ülkede çıkan

³⁵ BOA. HR. SYS. 30/17, 22 Şubat 1895.

³⁶ BOA. HR. TO. 352/28, 10 Haziran 1895.

³⁷ BOA. HR. SYS. 2843/58, 12 Şubat 1894.

³⁸ BOA. HR. SYS. 31/44, 17 Haziran 1895.

³⁹ BOA. HR. SYS. 30/22, 27 Şubat 1895.

⁴⁰ BOA. Y. PRK. HR. 19/17, 13 Nisan 1894 (1311.L.6).

⁴¹ BOA. Y. PRK. HR. 21/17, 4 Ekim 1895 (1313.R.15).

⁴² BOA. Y. PRK. HR. 22/44, 26 Eylül 1896 (1314.R.18).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/5 Spring 2013

gazetenin, o ülkenin Ermeni politikasını ele almakla birlikte kendi devletlerinin menfaatleri doğrultusunda neşriyatta buldukları gerçeği de gözden uzak tutulmamalıdır. Nitekim Osmanlı arşivinde devletlerin bu desteğini ortaya koyan sayısız belge bulunmakla birlikte⁴³, bu çalışmada özellikle Ermeni meselesinin diğer devletlerin Osmanlı politikaları bağlamında incelemesi yapılmıştır.

Diplomasi Dili

Hariciye evrakı değerlendirilirken dikkat çeken bir başka husus da Osmanlı bürokrat veya diplomatlarının “Ermenistan” terimi yerine özellikle “Ermenilerle meskûn vilayat-ı şahane” deyimini kullanmalarıdır. Elde edilen hemen tüm belgelerde görülen bu ifadenin, devletin bu hususta kendi diplomatik literatürünü oluşturma gayreti olarak yorumlanabilir. Bu hususun değerlendirildiği 1880 tarihli bir Sadaret belgesinde; Ermenilerin Osmanlı devletinin en sadık ve itaatkâr ahaliyelerinden biri olduğu ve gerek İstanbul’da gerekse diğer bölgelerde Müslümanlarla eşit haklara sahip oldukları dile getirildikten sonra Ermenistan diye bir yerin mevcut olmadığı vurgulanmıştır. Belgede geçen ifadelerle göre böyle bir yerin mevcudiyeti kimse tarafından bilinmemekle birlikte Berlin Antlaşması’nda da böyle bir yer isminden bahsedilmemiştir.⁴⁴ Kaldı ki Ermenilerin nüfus itibarıyla en fazla beşte bir oranında oldukları bir yerin Ermenistan diye isimlendirilmesi son derece abes bir durum olarak kaydedilmiştir.⁴⁵ Ayrıca Ermenilerin oturduğu Osmanlı vilayetlerini Bulgaristan ile eşdeğer tutmanın da anlamsızlığı üzerinde durulmuştur. Bulgaristan emaretinde bir Müslüman’a bedel dört gayrimüslim bulunmakta ve Bulgaristan’a tanınan idari yetkilerin Ermenilerin oturduğu yerlere de tanınmasının bu bölgede geniş çaplı bir huzursuzluk ve akabinde de katliama sebebiyet verebileceği dikkate sunulmuştur. Sultan II. Abdülhamid’in yer isimleri politikası dikkate alındığında Ermenilerin oturduğu Osmanlı vilayetlerinin özellikle Ermenistan diye adlandırılmaması daha anlamlı görünmektedir.⁴⁶

1879 tarihinde Dâhiliye Nezareti’ne sunulan bir askeri raporda, Erzurum ve Van vilayetlerinin “Kürdistan” adı altında birleştirilerek Ermenilerin Ermenistan kurma fikrinin önüne geçilmesi şeklinde bir teklifte bulunulmuşsa da merkezi hükümetin bu teklife itibar etmediği anlaşılmaktadır (Karataş:2010,75). Devlet, kendi topraklarının nasıl isimlendirileceği konusunda kesin tavrını ortaya koymuş ve isimlerin, içeriden veya dışarıdan gelen yönlendirmelerle değiştirilmesine sıcak bakmamıştır. Bu tavır, merkezîyetçiliğin muhafazası şeklinde ele alınabileceği gibi bu tavrın, milliyetçi söylemler açısından kuramsal temellerini bulmak da mümkündür.

Sonuç

1878’den itibaren Osmanlı Devleti’nin iç ve dış politikasına damgasını vuran ve sürekliliği ile günümüzde de muhatap olunan Ermeni meselesinin, ortaya çıktığı, olgunlaştığı ve enternasyonalize olduğu ilk yirmi yılının incelemesi yapılmıştır. Osmanlı Hariciye evrakı üzerinde yapılan incelemelerde, meselenin devletlerarası bir mahiyet kazanması için Ermenilerin verdiği uğraş ortaya çıkarılmıştır. Yine özellikle büyük devletlerin kendi aralarındaki siyasi ve ticari rekabetlerin bir aracı haline getirilen Ermeni meselesinde başta İngilizler olmak üzere hiçbir devletin tek başına inisiyatif almak istemediğine de şahit olunmuştur. Bu durum da devletleri

⁴³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi yayınları arasında çıkan Ermeni-Rus, Ermeni-Fransız, Ermeni-İngiliz ve Ermeni-ABD ilişkileri üzerine olan eserler bu hususta yeterli kanaat vermektedir.

⁴⁴ Referans olarak Berlin’in öne sürülmesi, hem Ermenilerin hem de Avrupalı devletlerin ıslahatlar ve Ermeni hakları konusunda sürekli nazara verdikleri Berlin Konferansı’na yapılmış etkili bir atıf olarak ele alınmıştır.

⁴⁵ BOA. Y. A. HUS. 164/83, 15 Mayıs 1880 (1297.C.6).

⁴⁶ Sultan II. Abdülhamid döneminde Kafkas muhacirleri için kurulan köylere Hamidiye, Orhaniye, Teşvikiye, Sultaniye veya Selimiye gibi Osmanlı-Türk kimliğine ait isimlerin verildiği görülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yakup Karataş (2010); “Sultan II. Abdülhamid Dönemi’nde Erzurum” (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, s. 85 ve 86.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/5 Spring 2013

müttefik arayışlarına yönlendirmiştir. İngilizlerin Ermeni meselesindeki cüretkâr teşebbüsleri diğer devletlerde İngilizlere karşı bir aleyhtarlık oluşmasına da sebep olmuştur. Ermenilerin ve yabancı gazetelerin Doğu Anadolu için “Ermenistan” şeklindeki isimlendirmelerine mukabil bu bölge için Osmanlı diplomatik literatüründe -dikkat çekici bir şekilde- “Ermenilerin meskûn olduğu vilayat-ı şahane” deyiminden taviz verilmediği ibretle müşahede edilmiş ve bu tavrın, günümüz etnik tartışmaları kapsamında anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Osmanlı Devleti’nin ise devletlerin kendi aralarındaki rekabet unsurlarını tahrik ederek kimi zaman soğukkanlılıkla hareket ettiği kimi zaman da söylemini sertleştirdiği tespit edilmiştir. Osmanlı Devleti’nin bu dönem politikaları arasında dikkat çeken bir zafiyet ise Ermenilerin başta Amerika’da olmak üzere başlattıkları lobi faaliyetlerinin dikkate alınmaması, önemsenmemesi ve bu faaliyetlerin gelecekte ortaya çıkaracağı gailelerin hesap edilmemiş olmasıdır.

KAYNAKÇA

Kitap, Tez ve Makaleler:

- AKÇURA, Yusuf (2010), Osmanlı Devletinin Dağılma Devri, Ankara: TTK Yayınları.
- ERİM, Nihat: (1953), Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, Ankara, TTK Yayınları.
- KARATAŞ, Yakup (2010), “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Erzurum”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÖZCAN, Abdülkadir, Şahin, İlhan (1984), “II. Abdülhamid’in Husûsi Mektub ve Telgrafları”, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi.

Arşiv Belgeleri:

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (BOA, HR. SYS); (Dosya Numarası/Gömlek Numarası): 2855/49, 30/31, 31/35, 31/44, 189/45, 30/17, 2843/58, 30/22.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (BOA, HR. TO.); (Dosya Numarası/Gömlek Numarası): 131/66, 136/25, 133/72, 498/51, 498/28, 351/89, 352/28, 356/10, 352/34.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat (BOA. Y. A. HUS) (Dosya Numarası/Gömlek Numarası): 294/104, 164/83.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Hariciye Evrakı (BOA. Y. PRK. HR); (Dosya Numarası/Gömlek Numarası): 19/17, 21/31, 8/31, 13/57, 17/25, 18/35, 13/47, 13/73, 14/19, 31/25, 30/71, 21/34, 20/78, 26/44, 19/17, 22/61, 20/21, 21/17, 22/44.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 5 Spring 2013

